

znalazła wyraz również w wydawnictwach Instytutu Śląskiego, którego i ja byłam pracownikiem. Z tego czasu pochodzi moja praca o trzecim powstaniu¹⁰¹, w której popełniłem szereg błędów”. Jak się można domyślić, sedno ich leżało w nieposługiwaniu się materializmem historycznym¹⁰².

W następnych latach „odwilż” dotarła również do środowisk naukowych. Dowodem przemian było utworzenie po 1956 r. dwóch regionalnych instytutów odwołujących się do tradycji Instytutu Śląskiego (Katowice i Opole) i powrót na stanowisko dyrektora placówki opolskiej R. Lutmana. Oba podejścia metodologiczne – bazujące na śląskim regionalizmie, bliskie polskiej myśli zachodniej, którego sednem była nacjonalizacja dziedzictwa regionu i pomijanie niemieckich wpływów oraz trywialny raczej marksizm, włączający w kanon materializmu historycznego ustalenia poprzedników – zdominowały badania Instytutu Śląskiego w Opolu i Śląskiego Instytutu Naukowego w Katowicach, stanowiąc jednocześnie dorobek tych ośrodków, ale i nierzadko brzemię.

BERNARD LINEK
Opole

ABSTRACT

The article presents the genesis and the main trends within the Polish studies in the humanities conducted in Silesia on the turn of the 19th and 20th century with special emphasis on historiography. The main focus is on the activity of Instytut Śląski (Silesian Institute) based in Katowice during the Interwar period and directly after the War. The author analyzes the political goals set by Michał Grażyński, the then Voivode, as well as the main directions of the scientific research carried out by this institution at that time. According to the intentions expressed by M. Grażyński, the Institute was meant to constitute – beside Muzeum Śląskie (Silesian Museum) and Komitet Wydawnictw Śląskich (Committee for Silesian Publications) of Kraków – an element of the Polish political offensive in the field of historical politics.

The five-year-long activity of the Silesian Institute before the War ended with an impressive number of 270 published books of various length and character. The popularizing activity in the form of lectures, meetings and special radio programs was also carried out. Directly after the War, there dominated another form of activity, which was connected with the primary political aim of bringing the Regained Territories closer to the society inhabiting them.

POZNAŃSCY HISTORYCY PRAWA I INSTYTUT ZACHODNI

Zaawansowane badania historycznoprawne prowadzone były w Poznaniu już w latach międzywojennych. Na Uniwersytecie Poznańskim funkcjonował wówczas Wydział Prawno-Ekonomiczny, w ramach którego powstało i rozwijało się kilka szkół naukowych – ekonomiczna, historii gospodarczej, historycznoprawna oraz

¹⁰¹ K. Popiołek, *Trzecie powstanie śląskie*, Katowice 1946. O początkowej recepcji pracy i nagrodach zob.: A. Topol, *op. cit.* s.33-36.

¹⁰² Zob.: *Konferencja Śląska Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk. Wrocław 28 VI-IVII 1953*, t. 1, Wrocław 1954, s. 489-494. O tych wydarzeniach także: A. Topol, *op. cit.*, s. 54-62.

teoretycznoprawna¹. W dziedzinie badań nad historią gospodarczą wyróżniał się Jan Rutkowski, uznawany obok Franciszka Bujaka za twórcę tej dyscypliny naukowej². W gronie jego uczniów był m. in. Janusz Deresiewicz, Tadeusz Ereciński, Marian Kniat, Władysław Rusiński, Teodor Tyc, Czesław Łuczak i Jerzy Topolski.

Przedmioty historycznoprawne wykładali na Uniwersytecie Poznańskim Marian Zygmunt Jedlicki i Teodor Tyc (historia prawa zachodniej Europy), Abdon Kłodziński i Zygmunt Wojciechowski (historia ustroju i prawa polskiego) oraz Zygmunt Lisowski (prawo rzymskie) wraz z gronem asystentów – Józefem Matuszewskim, Zygmuntem Kaczmarczykiem, Stefanem Weymanem i Kazimierzem Kolańczykiem. Najważniejszą osobą w tym środowisku był niewątpliwie Zygmunt Wojciechowski, uznawany za twórcę poznańskiej szkoły historii prawa³. Był on absolwentem Uniwersytetu Lwowskiego, uczniem Oskara Balzera, Franciszka Bujaka i Stanisława Zakrzewskiego, historykiem i prawnikiem. W pierwszych latach naukowej działalności Wojciechowski koncentrował się na tematyce stosunków polsko-niemieckich do XVI w. oraz genezie państwa polskiego, odrzucając tzw. teorię najazdu normańskiego i opowiadając się zdecydowanie za koncepcją ewolucyjną, potwierdzającą polski rodowód dynastii piastowskiej. Pozostając pod wpływem endecji i teorii Romana Dmowskiego, uznawał żywioł niemiecki i tradycje germańskiej ekspansji wschodniej za główne zagrożenie dla Polski. Polemizował w związku z tym z wieloma tezami nauki niemieckiej, dążącej do przedstawienia obrazu słabej państwowości polskiej, zależnej od wpływów niemieckich i europejskich. Jego zachodnia orientacja historiozoficzna znalazła swój wyraz w stworzeniu koncepcji „ziem macierzystych Polski”, do których zaliczał tereny leżące od Odry i Nysy Łużyckiej po Bug (czyli *de facto* obszar terytorialny Polski po 1945 r.)⁴. Według Wojciechowskiego upadek Polski w XVIII w. wynikał ze stopniowego zaniku zainteresowania polskich władców zachodnimi terenami pań-

¹ K. Krasowski, *Wydział Prawno-Ekonomiczny Uniwersytetu Poznańskiego w latach 1919-1939. Studium historycznoprawne*, Poznań 2006; H. Olszewski, *Wydział Prawa w latach 1919-1990*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1999, nr 2, s. 1-16; M. Stanulewicz, *Po naukę do Poznania. Słów kilka o twórcach szkół prawa*, „Kronika Miasta Poznania” 2008, nr 3, s. 101-116; *Zarys dziejów Wydziału Prawa Uniwersytetu w Poznaniu 1919-2004*, red. K. Krasowski, Poznań 2004.

² Zob. m.in. S. Arnold, *Działalność naukowa Jana Rutkowskiego*, „Przegląd Historyczny” 1949, s. 296-305; J. Deresiewicz, *Jan Rutkowski (8 IV 1886-21 V 1949)*, „Kwartalnik Historyczny” 1949, nr 1, s. 320-325; J. Topolski, *O nowy model historii. Jan Rutkowski 1886-1949*, Warszawa 1986.

³ Zob. H. Olszewski, K. Sikorska-Dzięgielewska, *Poznańskie środowisko historyczno-prawne w latach 1919-1939*, w: *Studia z dziejów państwa i prawa polskiego. Księga pamiątkowa prof. Bogdana Lesińskiego*, Łódź 2002; M. Szczaniecki, *Zygmunt Wojciechowski 1900-1955*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1955, z. 2, s. 385-390; Z. Kaczmarczyk, *Zygmunt Wojciechowski (1900-1955)*, „Przegląd Zachodni” 1975, nr 4, s. 169-179; J. Wąsicki, *Prof. Dr Zygmunt Wojciechowski (1900-1955)*, „Kronika Miasta Poznania” 1988, nr 1, s. 5-14; H. Olszewski, *Zygmunt Wojciechowski i poznańska szkoła historii prawa*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1994, nr 3, s. 18-23; tenże, *Między nauką a polityką. O biografii Zygmunta Wojciechowskiego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2004, z. 1; M. Grochowska, *Dla swoich pobudką, dla wrogów przestroga*, „Gazeta Wyborcza” 2005, nr 6, 12, 18, 24; A. Grabski, *Zygmunt Wojciechowski i historia macierzystych ziem polskich*, w: Z. Wojciechowski, *Zygmunt Stary (1506-1548)*, Warszawa 1979; L. Janicki, *Zygmunt Wojciechowski 1900-1955*, w: *Wielkopoleanie XX wieku*, red. A. Gulczyński, Poznań 2001.

⁴ Zob. m.in. Z. Wojciechowski, *Rozwój terytorialny Prus w stosunku do ziem macierzystych Polski*, Toruń 1933. Wojciechowski uznawał tereny nadodrzańskie i nadbałtyckie za obszar o wyjątkowym znaczeniu geopolitycznym przesądzającym o faktycznej roli Polski i Prus w tym regionie

stwa na rzecz polityki wschodniej, co umożliwiała rozwój ekspansywnej polityki Prus i wypieranie Polski z jej rdzennych ziem zachodnich na wschód. Łagodził przy tym częściowo krytykę orientacji jagiellońskiej, nie chcąc przyczynić się do delegitymizowania przedwojennej polskiej granicy wschodniej. Wojciechowski był uznawany za jednego z najważniejszych przedwojennych animatorów myśli zachodniej⁵. Do jego uczniów zalicza się m. in. Zdzisława Kaczmarczyka, Kazimierza Kolańczyka, Józefa Matuszewskiego, Michała Szanieckiego, Stefana Weymana i Zbigniewa Radwańskiego.

Problematyką niemcoznawczą i stosunków polsko-niemieckich zajmowali się również Teodor Tyc i Marian Jedlicki⁶. Tyc badał głównie historię średniowiecza, m. in. kolonizację wiejską na prawie niemieckim, dzieje instytucji immunitetu oraz losy prawa zachodnioeuropejskiego⁷. Marian Jedlicki skupiał się natomiast na polemizowaniu z nauką niemiecką o rzekomo niesuwerennym statusie państwa polskiego przed 1000 r. oraz badaniu zachodnioeuropejskich instytucji prawnych w początkowym okresie feudalizmu⁸.

Historią prawa kościelnego zajmował się w Poznaniu przed 1939 r. Tadeusz Silnicki, a Zygmunt Lisowski zasłynął jako wybitny romanista i znawca papirologii⁹.

W okresie II wojny światowej nauka polska i uczeni wszystkich dyscyplin poddani byli surowym represjom, wynikającym z polityki okupacyjnej władz hitlerowskich i radzieckich (na wschodnich terenach Polski). Przedstawiciele nauk historycznych, w tym również historycy prawa, brali aktywny udział w działalności

Europy. Według niego posiadanie tego terytorium decydować miało o sile Prus i całego organizmu niemieckiego, dążącego do ekspansji na wschód. Z kolei mocne usadowienie się Polski na jej ziemiach zachodnich mogło wydatnie wzmacniać jej pozycję wobec Rosji.

⁵ A. Czubiński, *Rola Zygmunta Wojciechowskiego (1900-1955) w rozwoju polskiej myśli zachodniej*, w: *Kultura, polityka, dyplomacja. Studia ofiarowane profesorowi Jarosławowi Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, red. A. Bartnicki, Warszawa 1990; B. Piotrowski, *O Polskę nad Odrą i Bałtykiem. Myśl zachodnia i badania niemcoznawcze Uniwersytetu Poznańskiego (1919-1939)*, Poznań 1987; M. Mroczo, *Polska myśl zachodnia 1918-1939. Kształtowanie i upowszechnianie*, Poznań 1986; Z. Mazur, *Antenaci. O politycznym rodowodzie Instytutu Zachodniego*, Poznań 2002.

⁶ Zob. też J. Wąsicki, *Problematyka niemiecka i polskich ziem zachodnich w badaniach i działalności Wydziału Prawa Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu w latach 1919-1969*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1970, nr 3; A. Czubiński, *Problematyka polskich Ziemi Zachodnich i zagadnienia niemcoznawcze w działalności UP w okresie II Rzeczypospolitej*, „Dzieje Najnowsze” 1971, nr 3, s. 115-148; *Problematyka polsko-niemiecka i polskich ziem zachodnich w badaniach Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza (1919-1969)*, red. Z. Kaczmarczyk, Poznań 1971.

⁷ J. Wąsicki, *Teodor Tyc (1896-1927). Z dziejów kształtowania się programu zachodniego w Polsce*, „Studia Historica Slavo-Germanica” 1978, t. 7, s. 61-84.

⁸ Z. Wojciechowski, *Marian Zygmunt Jedlicki*, „Przegląd Zachodni” 1954, nr 3-4, s. 605-611; M. Szaniecki, *Profesor Marian Zygmunt Jedlicki 1899-1954*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1954, z. 1, s. 426-428; Z. Wojciechowski, *Wspomnienie o Marianie Zygmuncie Jedlickim*, w: *Studia historyczne*, Warszawa – Poznań 1955; B. Piotrowski, *Marian Zygmunt Jedlicki (1899-1954) jako badacz stosunków polsko-niemieckich i Pomorza Zachodniego*, w: *Niemcy, Austria, Polska w XIX i XX w.*, red. T. Dubicki, K. Kuczyński, Łódź 2003; M. Stanulewicz, *Marian Zygmunt Jedlicki. Tłumacz Thietmara*, Poznań 2006.

⁹ K. Kolańczyk, *Zygmunt Lisowski*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1955, z. 2, s. 383-384.

wielu konspiracyjnych instytucji naukowo-edukacyjnych oraz w procesie tajnego nauczania¹⁰. Starano się również kontynuować określone prace badawcze¹¹.

Poznańscy historycy prawa przebywający w czasie okupacji w Warszawie prowadzili zajęcia dydaktyczne na Tajnym Uniwersytecie Ziem Zachodnich (Wojciechowski, Rutkowski)¹². Zdzisław Kaczmarczyk pracował w sekcji prawnej referatu historii prawa i ustroju krakowskiego Instytutu Niemieckich Prac na Wschodzie. Na tajnym Wydziale Prawa UJ wykładał Zygmunt Lisowski, a od 1944 r. Kaczmarczyk. Zygmunt Wojciechowski prowadził też konspiracyjną działalność polityczną w ramach nielegalnej organizacji „Ojczyzna”, reprezentującej interesy ludności ziem polskich wcielonych do III Rzeszy, a po 1943 r. działającej na rzecz tzw. ziem postulowanych¹³. W ramach „Ojczyzny” powołano w dniu 22 czerwca 1941 r. Studium Zachodnie, które miało zlecać naukowe badania uzasadniające konieczność przesunięcia granicy polskiej na linię Odry oraz propagować podstawowe założenia myśli zachodniej. W środowisku „Ojczyzny” zrodziła się w 1944 r. idea stworzenia Instytutu Zachodniego, mającego kontynuować badania prowadzone w ramach Studium Zachodniego. Wojciechowski wszedł w grudniu 1944 r. w skład komitetu organizacyjnego tej instytucji. Z działalnością Studium Zachodniego związane były badania historycznoprawne Wojciechowskiego i Kaczmarczyka, których wyniki opublikowano już po wojnie¹⁴.

Zakończenie II wojny światowej oznaczało początek budowy nowego ustroju polityczno-społecznego i ekonomicznego w Polsce, wzorowanego generalnie na rozwiązaniach radzieckich. Przemianom tym podlegać miało również życie naukowe, co związane było z próbą pozyskania przez przedstawicieli nowej władzy elit intelektualnych. Pierwsze lata powojenne cechowały się względnym pluralizmem ideowym, zarówno w dyskusjach inteligentkich, życiu politycznym, jak i w funkcjonowaniu licznych środowisk naukowych, odtwarzających swój potencjał badawczy, znacząco pomniejszony na skutek wydarzeń wojennych.

W środowisku historyków dyskutowano po 1945 r. nad kwestią kontynuowania głównych tradycji historiografii międzywojennej¹⁵. Przeciwnicy tej idei optowali

¹⁰ Zob. m.in. H. Winnicka, *Środowisko historyków w latach wojny i okupacji*, „Przegląd Humanistyczny” 1975, nr 8, s. 75-89.

¹¹ K. Koranyi, J. Koranyiowa, *Bibliografia historyczno-prawna za lata 1937-1947*, Toruń – Łódź 1959.

¹² J. Bossowski, K. Pospieszalski, K. Tymieniecki, Z. Wojciechowski, *Uniwersytet Poznański na początku hitlerowskiej okupacji*, „Przegląd Zachodni” 1956, nr 7-8, s. 580-595; W. Kowalenko, *Tajny Uniwersytet Ziem Zachodnich*, Poznań 1946; S. Dąbrowski, *Uniwersytet Poznański 1939-1945*, Poznań 1946; *Uniwersytet Ziem Zachodnich i tajne kursy uniwersyteckie 1939-1945*, red. J. Wikarjak, Poznań 1972.

¹³ Zob. m.in. J. Nikisch, *Organizacja „Ojczyzna” w latach 1939-1945*, „Więź” 1985, nr 10-11; M. Orzechowski, *Odra – Nysa Łużycka – Bałtyk w polskiej myśli politycznej okresu drugiej wojny światowej*, Wrocław 1969; Z. Mazur, *op. cit.*

¹⁴ Chodzi o prace Wojciechowskiego *Państwo polskie w wiekach średnich. Dzieje ustroju, Zygmunt Stary (1506-1548), Polska Piastów – Polska Jagiellonów i Polska – Niemcy. Dziesięć wieków zmagania* oraz publikację Z. Kaczmarczyka, *Kolonizacja niemiecka na wschód od Odry*.

¹⁵ Na temat dyskusji historiograficznych pierwszych lat powojennych zob. m.in. J. Maternicki, *Reorientacja polskiej myśli historycznej w latach 1944-1954 i jej wpływ na świadomość społeczną. Próba rekonesansu*, w: J. Maternicki, *Kultura historyczna dawna i współczesna*, Warszawa 1979; R. Stobiecki, *Historia pod nadzorem. Spory o nowy model historii w Polsce (II połowa lat czterdziestych – początek pięćdziesiątych)*, Łódź 1993; tenże, *Historia i archeologia*, w: *Humanistyka*

otwarcie za gruntowną przebudową teoretycznych założeń historii (poprzez powiązanie ich z materializmem historycznym) oraz ogólnym podporządkowaniem nauki instytucjom państwowym. Większość historyków opowiadała się przy tym za pomysłem kontynuowania międzywojennych wzorców instytucjonalnych lub metodologicznych.

Historycy toczyli ożywione polemiki dotyczące tendencji modernizacyjnych w naukach o przeszłości. Postulowano otwarcie badań historycznych na inne nauki, np. socjologiczne, oraz nacisk na historię gospodarczą i społeczną. Dyskusja nad reorientacją metodologiczną połączona była w pierwszych latach powojennych z zasadniczą zmianą przedmiotu zainteresowania historiografii polskiej. Było to wynikiem przede wszystkim nowego kształtu terytorialnego państwa polskiego, wymagającego odpowiedniego uzasadnienia historycznego. Badania historyczne nad polskością Ziemi Odzyskanych oraz stosunkami polsko-niemieckimi miały wobec tego legitymizować aktualne położenie geopolityczne Polski¹⁶.

Powojenne badania historyczne w Wielkopolsce związane były z odbudową Uniwersytetu Poznańskiego. Zygmunt Wojciechowski został pierwszym dziekanem odrodzonego Wydziału Prawno-Ekonomicznego UP¹⁷. Kierował wraz ze Zdzisławem Kaczmarczykiem Seminarium Historii Ustroju i Prawa Polskiego¹⁸. Józef Matuszewski prowadził Seminarium Historii Prawa Zachodniego, a Jan Rutkowski – Seminarium Historii Gospodarczej. Prawo rzymskie wykładał Zygmunt Lisowski. Seminarium Historii Ustroju i Prawa Polskiego przekształcono od 1946 r. w dwie Katedry: Historii Ustroju kierowane przez Wojciechowskiego i Prawa Polskiego (przez Kaczmarczyka). Seminarium Historii Prawa Zachodniego funkcjonowało natomiast od 1946 r. jako Katedra Powszechnej Historii Ustrojów Państwowych i Prawa.

poliska w latach 1945-1990, red. U. Jakubowska, J. Myśliński, Warszawa 2006; R. Stobiecki, *Historiografia PRL. Ani dobra, ani mądra, ani piękna ... ale skomplikowana. Studia i szkice*, Warszawa 2007; T. Rutkowski, *Nauki historyczne w Polsce 1944-1970. Zagadnienia polityczne i organizacyjne*, Warszawa 2008; P. Hubner, *Przebudowa nauk historycznych w Polsce (1947-1953)*, „Przegląd Historyczny” 1987, nr 3.

¹⁶ J. Wąsicki, *Poznań a odzyskane Ziemie Zachodnie w Polsce Ludowej*, w: *Polska myśl zachodnia w Poznaniu i Wielkopolsce. Jej rozwój i realizacja w wiekach XIX i XX*, Warszawa – Poznań 1980; A. Rudnicki, *Problem niemiecki w publicystyce Polski Ludowej 1944-1948*, Warszawa 1988; W. Korcz, *Ziemie Zachodnie w badaniach historyków polskich*, Zielona Góra 1989; A. Czubiński, *Ziemie Zachodnie i Północne w polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku*, w: *Polska – Pomorze Zachodnie. Związki historyczne*, red. K. Kozłowski, Szczecin 1990; A. Czubiński, *Badania niemcoznawcze w Polsce*, „Wiadomości Historyczne” 1979, nr 6, s. 256-264; *Stosunki polsko-niemieckie w historiografii*, red. J. Krasuski, G. Labuda, W. Walczak, Poznań 1974; A. Czubiński, *Badania niemcoznawcze w Polsce XX wieku*, w: *Z badań nad dziejami stosunków polsko-niemieckich*, red. A. Czubiński, R. Wryk, Poznań 1991; H. Olszewski, *Polska-Niemcy: z dziejów trudnego historyograficznego dialogu*, w: *Wielokulturowość polskiego pogranicza. Ludzie – idee – prawo*, red. A. Lityński, P. Fiedorczyk, Białystok 2003.

¹⁷ W. Maisel, *Nauka prawa*, w: *Nauka w Wielkopolsce – Przeszłość i terażniejszość. Studia i materiały*, red. G. Labuda, S. Weyman, Poznań 1973; J. Wąsicki, *Wydział Prawa UAM w Polsce Ludowej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1965, nr 2; K. Sikorska-Dzięgielewska, *Wydział w latach 1945-1956*, w: *Zarys dziejów Wydziału...*

¹⁸ H. Olszewski, K. Sikorska-Dzięgielewska, *Poznańska szkoła historii prawa. Refleksje o badaniach niemcoznawczych w latach 1939-1949*, w: *Studia z historii ustroju i prawa. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Walachowiczowi*, red. H. Olszewski, Poznań 2002.

W 1948 r. z inicjatywy Jana Rutkowskiego powstał międzywydziałowy Instytut Historyczny, w którego skład weszły również katedry historycznoprawne Wydziału Prawno-Ekonomicznego. Dyrektorem Instytutu był Rutkowski, a po jego śmierci w 1949 r. funkcję tę objął Marian Jedlicki. Do końca lat 40. XX w. habilitował się Zdzisław Kaczmarczyk, Michał Szczaniecki, Józef Matuszewski, Władysław Rusiński i Kazimierz Kolańczyk. W 1949 r. do grupy młodszych pracowników naukowych katedr historycznoprawnych należał m.in. Czesław Łuczak, Jerzy Topolski, Jan Wąsicki, Zbigniew Radwański i Bogdan Lesiński.

Zygmunt Lisowski został prezesem wznowionego Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, a stanowisko jego sekretarza generalnego sprawował od maja 1946 r. Zygmunt Wojciechowski. Towarzystwo przejęło wydawanie serii wydawniczej prowadzonej przed wojną przez O. Balzera – Studiów nad Historią Prawa Polskiego. Poznańskie środowisko historyczne z Zygmuntem Wojciechowskim na czele odegrać miało bardzo istotną rolę w pierwszej dekadzie powojennego funkcjonowania nauk historycznoprawnych w Polsce. W grupie poznańskiej uwagę zwracał uczeń i bliski współpracownik Wojciechowskiego – Zygmunt Kaczmarczyk¹⁹.

W grudniu 1944 r. powołano Instytut Zachodni jako stowarzyszenie – z inicjatywy członków organizacji „Ojczyzna”. Jego głównym celem miały być badania naukowe nad polskimi ziemiami zachodnimi, również tymi uzyskanymi po zakończeniu działań wojennych²⁰. Od początku na czele Instytutu stał Zygmunt Wojciechowski, a od czerwca 1946 r. jego sekretarzem generalnym został Zdzisław Kaczmarczyk²¹. Placówka miała swoje filie w Krakowie, Toruniu, Warszawie. W 1948 r. do Instytutu Zachodniego włączono Instytut Śląski, Instytut Mazurski i część agend Instytutu Bałtyckiego. Pod względem obsady personalnej Instytut Zachodni był mocno powiązany ze środowiskiem naukowym Uniwersytetu Poznańskiego (w tym z historykami prawa)²². Z Instytutem współpracował m.in. Jedlicki, Szczaniecki i Wąsicki²³.

¹⁹ W. Maisel, *Dorobek naukowy Profesora dra hab. Zdzisława Kaczmarczyka*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” 1979, nr 1, s. 5-10; J. Wąsicki, *Prof. dr hab. Zdzisław Kaczmarczyk*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” 1979, nr 1, s. 11-20; tenże, *Zdzisław Kaczmarczyk (1911-1980)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1981, z. 2, s. 191-200; H. Olszewski, *Zdzisław Kaczmarczyk 1911-1980*, Poznań 2005.

²⁰ Na temat genezy i historii Instytutu Zachodniego zob. m.in. Z. Mazur, *op. cit.*; A. Czubiński, *Instytut Zachodni w Poznaniu. Zarys działalności badawczej i wydawniczej (1944-1984)*, „Przegląd Zachodni” 1985, nr 3, s. 155-172; tenże, *40 lat Instytutu Zachodniego (1944-1985)*, „Życie i Myśl” 1985, nr 3, s. 5-17; K. Pospieszalski, *Instytut Zachodni – Wielkopolski ośrodek myśli politycznej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1992, nr 4, s. 97-102; A. Czubiński, *Instytut Zachodni w Poznaniu. Doświadczenia i wnioski na przyszłość*, „Przegląd Zachodni” 1994, nr 3, s. 146-156; H. Olszewski, *Między nauką a polityką: Instytut Zachodni w latach 1944-2004*, „Przegląd Zachodni” 2004, nr 2, s. 12-20; *Instytut Zachodni w Poznaniu (1945-1960)*, Poznań 1960; A. Czubiński, *Instytut Zachodni (1944-1986)*, Poznań 1987; H. Olszewski, *Instytut Zachodni 1944-1994*, w: *Instytut Zachodni 1944-1994*, Poznań 1994; *Instytut Zachodni w dokumentach*, red. A. Choniawko, Z. Mazur, Poznań 2006.

²¹ W następnych latach Kaczmarczyk został sekretarzem naukowym i przewodniczącym Rady Naukowej Instytutu.

²² Wśród członków – założycieli Instytutu był m. in. Kaczmarczyk, Janusz Deresiewicz, Kazimierz Kolańczyk i Władysław Rusiński.

²³ Z. Kaczmarczyk, *Michał Szczaniecki (1910-1977)*, „Przegląd Zachodni” 1977, nr 3, s. 154-157; J. Bardach, H. Olszewski, *Michał Szczaniecki 1910-1977*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1978,

Funkcjonowaniu Instytutu sprzyjały w pierwszych latach władze komunistyczne, dążące do wykorzystania w procesie przejmowania Ziem Zachodnich elementów ideologii narodowo-endeckiej i przedwojennej myśli zachodniej, rozwijanej w Wielkopolsce i w kręgach Uniwersytetu Poznańskiego²⁴. Dążono do pozyskania warstw inteligenckich zniechęconych postawą zachodnich sojuszników Polski wobec jej nowych granic oraz osób wysiedlonych przez Niemców z Wielkopolski, Pomorza i Śląska do Generalnej Guberni. Dla komunistów mit Polski piastowskiej, powstającej i funkcjonującej jako państwo w permanentnej walce z zagrożeniem niemieckim, był w zasadzie jedną z najważniejszych idei mogących zintegrować społeczeństwo i zapewnić jego poparcie dla nowego ustroju. Po 1945 r. współpropagatorem idei Polski piastowskiej (przeciwstawianej Polsce jagiellońskiej) stał się z oczywistych powodów Wojciechowski – powojenny terytorialny kształt nowego państwa pokrywał się zasadniczo z jego historiozoficzną koncepcją „macierzystych ziem Polski”. Koncepcja Polski piastowskiej była atrakcyjna dla środowiska „Ojczyzny”, przywiązanego generalnie do wartości endeckich, gdyż prymat interesu narodowego czy ogólnopństwowego był dla tego kręgu ważniejszy od ogólnej niechęci do komunistycznego obozu władzy. Instytut Zachodni dawał wobec tego możliwość legalnej współpracy z oficjalnym rządem ludziom związanym dotychczas z ekspozyturami polskiego państwa podziemnego.

Wojciechowski chciał zajmować się wieloaspektową problematyką Ziem Odzyskanych w ścisłym powiązaniu z kwestią skomplikowanych stosunków polsko-niemieckich. Badania Instytutu skupiać miały się wobec tego do końca lat 40. na analizowaniu stosunków polsko-niemieckich powiązanych bezpośrednio z obszarem Ziem Zachodnich i Północnych²⁵. W grudniu 1946 r. podczas obrad IV Sesji Rady Naukowej dla Zagadnień Ziem Odzyskanych w Krakowie Jan Rutkowski apelował o rozwijanie badań historycznych nad terenami włączonymi do Polski w celu tworzenia nowej „wieży duchowej” oraz wzmocnienia integracji społecznej tych ziem z resztą państwa polskiego. W jego ocenie polscy badacze winni polemizować z wieloma dotychczasowymi ustaleniami uczonych niemieckich. Za rozwojem samodzielnych badań archiwalnych w zakresie historiografii Śląska optował też wielokrotnie Seweryn Wysłouch (współpracownik Instytutu Śląskiego)²⁶.

Instytut Zachodni od momentu swego powstania prowadził szeroką akcję wydawniczą związaną z publikowaniem dzieł naukowych i popularyzatorskich dotyczących polskości Ziem Zachodnich i stosunków polsko-niemieckich (w szczególności okupacji hitlerowskiej Polski). Od lipca 1945 r. ukazywał się kwartalnik „Przegląd Zachodni”, redagowany początkowo przez Wojciechowskiego. Współtworzyli go Kaczmarczyk i Szczaniecki. Na łamach pisma

z. 1; B. Lesiński, H. Olszewski, *Michał Szczaniecki 1910-1977*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1978, nr 2, s. 275-283; H. Izdebski, *Michał Szczaniecki – badacz i organizator nauki*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2003, z. 2, s. 9-18; J. Walachowicz, *Michał Szczaniecki. Historyk państwa i prawa*, Poznań 2008; K. Sikorska-Dzięgielewska, *Jan Wąsicki 1921-1995*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1995, z. 1-2, s. 305-308.

²⁴ P. Madajczyk, *Polska myśl zachodnia w polityce komunistów polskich*, „Przegląd Zachodni” 1997, nr 3.

²⁵ G. Strauchold, *Polskie badania zachodnie w drugiej połowie lat czterdziestych*, „Przegląd Zachodni” 2004, nr 2; tenże, *Myśl zachodnia i jej realizacja w Polsce Ludowej w latach 1945-1957*, Toruń 2003.

²⁶ S. Wysłouch, *Najpilniejsze zadania historiografii śląskiej*, „Przegląd Zachodni” 1949, nr 1.

zamieszczano w pierwszej dekadzie funkcjonowania Instytutu wiele artykułów z zakresu historii ustroju i prawa polskiego. Recenzowano też prace historycznoprawne.

Istotną rolę w działalności badawczej Instytutu Zachodniego odgrywały interdyscyplinarne wyprawy naukowe na Ziemię Zachodnie (m.in. Pomorze Zachodnie, Ziemię Lubuską i Śląsk) odbywane w ramach prac przygotowawczych do opublikowania wielotomowego cyklu *Ziemię Staropolski*. W wyprawach brali udział m.in. Kaczmarczyk i Szczaniecki.

Już w 1945 r. Instytut wydał ważne dzieło Wojciechowskiego ukończone jeszcze w okresie wojennym, uznawane za jego swoiste credo polityczne – *Polska – Niemcy. Dziesięć wieków zmagania*²⁷. Autor interpretował w nim stosunki polsko-niemieckie jako historię odwiecznej agresji czynnika germańskiego, której ofiarą była Polska. Powracał też do koncepcji „macierzystych ziem Polski”, usprawiedliwiając konieczność przesunięcia granicy zachodniej na linię Odry. Odnosząc się do oceny procesu średniowiecznej pokojowej kolonizacji niemieckiej na ziemiach polskich, Wojciechowski skrytykował dotychczasowy pogląd o dużej cywilizacyjnej i kulturotwórczej roli tej migracji w historii Polski.

W tym samym roku Zdzisław Kaczmarczyk opublikował w Instytucie pracę *Kolonizacja niemiecka na wschód od Odry*, polemizującą otwarcie z twierdzeniami niemieckiej nauki i propagandy dotyczącymi powyższego procesu zasiedlania ziem wschodnich przez Niemców²⁸. Podkreślał on autochtoniczność przodków Słowian w dorzeczu Odry i Wisły oraz typowo napływowy charakter średniowiecznych kolonistów niemieckich. Wskazując na wysoki poziom i oryginalność polskiej kultury średniowiecznej, Kaczmarczyk przychylił się do tezy o przeważającym oddziaływaniu na Polskę krajów romańskich, a nie niemieckich.

W Instytucie Zachodnim Kaczmarczyk wydał ponadto wraz z Marią Kiełczewską i Leopoldem Gluckiem w 1946 r. interdyscyplinarną pracę *O lewy brzeg Odry*, uzasadniającą historycznie, geograficznie i gospodarczo powojenną zmianę polskiej granicy zachodniej²⁹.

Do końca lat 40. XX w. Wojciechowski skupił wokół Instytutu środowiska naukowe z Poznania, Krakowa, Torunia i Wrocławia (w tym wielu znaczących historyków prawa). Instytut był wówczas uznawany za najbardziej prężny ośrodek naukowy w kraju, również w zakresie aktywności wydawniczo-publicystycznej. Liczne prace naukowe z tego okresu charakteryzowały się niekiedy nastawieniem nacjonalistycznym i antyniemieckim oraz jednoczesnym brakiem nawiązywania do metodologii marksistowskiej. Zygmunt Wojciechowski i jego współpracownicy należeli generalnie do grupy historyków popierających oficjalnie nowe władze ze względu na realizowany przez nie realny interes narodowy w postaci zagospodarowywania i rozwijania ogólnego potencjału Ziemi Odzyskanych.

Środowisko historyków prawa związane przede wszystkim z ośrodkiem poznańskim doprowadziło do wydania w 1948 r. pierwszego tomu „Czasopisma Prawno-Historycznego”, które wpłynęło w zdecydowany sposób na rozwój i integrację dyscyplin historycznoprawnych w całym okresie powojennym³⁰. Pismo wydało

²⁷ Z. Wojciechowski, *Polska-Niemcy. Dziesięć wieków zmagania*, Poznań 1945.

²⁸ Z. Kaczmarczyk, *Kolonizacja niemiecka na wschód od Odry*, Poznań 1945.

²⁹ M. Kiełczewska, L. Gluck, Z. Kaczmarczyk, *O lewy brzeg Odry*, Poznań 1946.

³⁰ Zob. m.in. H. Olszewski, *Rola periodyków historycznoprawnych w rozwoju dyscypliny*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2000, z. 1-2, s. 441-442; M. Szczaniecki, *Dwadzieścia lat „Czasopisma Prawno-Historycznego”*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1968, z. 2, s. 1-20; S. Gro-

Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk pod redakcją Zygmunta Wojciechowskiego i Zygmunta Lisowskiego. Twórcy periodyku odwoływali się do tradycji lwowskiego „Przewodnika Historyczno-Prawnego”, miał on być jednak szerszym forum prezentacji osiągnięć badawczych wszystkich dyscyplin historycznoprawnych (z historią prawa kanonicznego i prawem rzymskim włącznie)³¹.

Poznańscy historycy prawa wzięli w dniach 19-22 września 1948 r. aktywny udział we wrocławskim VII Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich, organizowanym przez Polskie Towarzystwo Historyczne³². Zjazd ten nawiązywał do tradycji przedwojennych cyklicznych spotkań przedstawicieli nauk historycznych, stając się jednocześnie katalizatorem przemian w historiografii polskiej³³. Spotkanie stanowiło podsumowanie procesu odbudowy nauk historycznych po wojnie i dyskusji metodologicznych z tego okresu. Obrady zjazdu otworzył m.in. Jan Rutkowski, przemawiający jako przedstawiciel Polskiej Akademii Umiejętności w imieniu polskich towarzystw naukowych.

Obradom sekcji II zjazdu („Dzieje Słowiańszczyzny”) przewodniczył Zygmunt Wojciechowski. Zjazd zakończyło jego wystąpienie na temat kryzysu stosunków polsko-niemieckich w okresie panowania Bolesława Chrobrego. W obradach uczestniczyła też specjalna delegacja historyków radzieckich, akcentujących znaczenie materializmu historycznego dla rozwoju polskiego dziejopisarstwa³⁴. Wskazali oni na „reakcyjny” – w ich ocenie – charakter kręgu naukowego Instytutu Zachodniego oraz środowiska historyków krakowskich. Wbrew wyraźnym oczekiwaniom czynników politycznych zjazd wrocławski nie stał się ostatecznie

dziski, L. Łysiak, *Dwadzieścia pięć lat „Czasopisma Prawno-Historycznego”*, „Kwartalnik Historyczny” 1974, nr 1, s. 126-132 oraz *50 lat „Czasopisma Prawno-Historycznego”*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1998, z. 1, s. 9-10; H. Olszewski, *50 lat „Czasopisma Prawno-Historycznego”*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1999, z. 1-2, s. 534-541.

³¹ *Od Redakcji*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1948, s. 1-2. Dążono do rozwinięcia na łamach pisma trwałej „współpracy historyków prawa wszystkich krajów słowiańskich”, m.in. poprzez prezentowanie artykułów z zakresu historii porównawczej praw słowiańskich. Zapraszano też do współpracy historyków krajów „niesłowiańskich”, przewidując drukowanie streszczeń tekstów, sprawozdań, recenzji i niektórych artykułów w języku francuskim. Redakcja nastawiała się przede wszystkim na bliską kooperację z przedstawicielami nauki francuskiej, dystansując się jednocześnie (również poprzez odpowiedni dobór prezentowanych materiałów) od badaczy niemieckich. Pierwsze dwa tomy pisma miały bardzo różnorodny charakter, nie odwoływały się otwarcie w jakikolwiek sposób do założeń doktryny marksistowskiej.

³² Zob. m.in. S. Herbst, *VII Powszechny Zjazd Historyków Polskich we Wrocławiu*, „Kwartalnik Historyczny” 1948, s. 555-557; tenże, *VII Powszechny Zjazd Historyków Polskich we Wrocławiu*, „Przegląd Historyczny” 1948, s. 483-491; *Pamiętnik VII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich we Wrocławiu 19-22 września 1948 r.*, Warszawa 1948.

³³ Na temat istotnej roli zjazdów w rozwoju historiografii polskiej zob. J. Serczyk, *Powszechne Zjazdy Historyków Polskich i ich rola w przemianach nauki historycznej w Polsce*, „Przegląd Humanistyczny” 1981, nr 4; A. Wierzbicki, *Powszechne Zjazdy Historyków Polskich*, „Mówią Wieki” 1986, nr 6; T. Łepkowski, *Zjazdy Powszechne Historyków Polskich i ich rola w rozwoju polskiej historiografii*, w: *Polskie Towarzystwo Historyczne 1886-1986*, red. S. Kuczyński, Warszawa 1990 oraz R. Stobiecki, *Po co i jak pisać historię? Dyskusje na powojennych powszechnych zjazdach historyków polskich*, w: tenże, *Historiografia PRL. Ani dobra, ani mądra, ani piękna ... ale skomplikowana. Studia i szkice*, Warszawa 2007.

³⁴ Z. Romek, *Historycy radzieccy o historykach polskich. Uwagi o Zjeździe Wrocławskim (1948) i konferencji otwockiej (1951/1952)*, „Polska 1944/45-1989. Studia i materiały” 1999, t. 4.

spodziewanym przełomem metodologicznym w naukach historycznych. W większości referatów i wystąpień odwoływano się bowiem do marksizmu i materializmu historycznego jedynie w niewielkim stopniu.

Historycy prawa związani bezpośrednio z Instytutem Zachodnim mieli bardzo poważny udział w polskich badaniach historycznoprawnych pierwszych lat powojennych. Ich cechą charakterystyczną była generalnie duża różnorodność podejmowanej tematyki i pluralizm metodologiczny oraz mniej lub bardziej otwarte nawiązywanie do tradycji naukowych sprzed 1939 r., symbolizowanych m. in. przez twórczość naukową Stanisława Kutrzeby i Oswalda Balzera.

Podstawowe prace opublikowane w tym okresie powstały jeszcze przed wojną lub podczas okupacji. Najważniejszą z nich była niewątpliwie wydana w 1945 r. synteza Zygmunta Wojciechowskiego *Państwo Polskie w wiekach średnich*, stanowiąca nowe ujęcie dziejów ustroju Polski do pocz. XVI w. (jako datę graniczną wskazano rok 1505)³⁵. Wojciechowski nawiązał generalnie do periodyzacji polskich dziejów ustrojowych autorstwa Balzera (podział historii średniowiecznej na okres władzy książęcej i okres „państwa stanowego”), łącząc jednak w sposób ścisły dzieje ustrojowe z historią polityczną³⁶. W ten sposób poszerzył tradycję badań ustrojowych Kutrzeby i Balzera, skupiających się przede wszystkim na analizowaniu określonych instytucji publicznoprawnych w zasadniczym oderwaniu od szerszego tła politycznego. Metoda Wojciechowskiego polegała przy tym m.in. na wnioskowaniu na podstawie danych faktów politycznych o istnieniu i obowiązywaniu określonych norm i instytucji prawnych. Wprowadził też do swojej syntezy wyjaśnienia o charakterze przyczynowo-skutkowym i prezentowanie procesu funkcjonowania dawnych instytucji prawnych w ujęciu dynamicznym, co nie było dotychczas metodą praktykowaną szerzej w piśmiennictwie historycznoprawnym. Obok politycznych przyczyn zmian ustrojowoprawnych brał również pod uwagę (choć w zdecydowanie mniejszym stopniu) czynniki społeczne czy gospodarcze³⁷. Wojciechowski położył też nacisk na uwytłaczanie różnic zachodzących w rozwoju instytucji politycznych i społecznych poszczególnych ziem polskich, podkreślając np. odrębności ustrojowe na Śląsku. Opisując okres dziejów Polski do początku XIII w. nie dokonał odrębnego przedstawienia ustroju społecznego (społeczeństwa stanowego) i ustroju politycznego (administracji i społeczeństwa), przez co odszedł od dotychczasowej metody prezentowania historii ustroju Polski wypracowanej przez Balzera³⁸. Synteza Wojciechowskiego oceniona została ostate-

³⁵ Z. Wojciechowski, *Państwo Polskie w wiekach średnich*, Poznań 1945.

³⁶ Wojciechowski analizował położenie międzynarodowe Polski i jej politykę zagraniczną, jak również dzieje zmagania o władzę w obrębie samego społeczeństwa polskiego, w tym stosunki państwa z Kościołem oraz walkę możnowładztwa o prymat wśród szlachty.

³⁷ Np. przy wyjaśnianiu procesu rozwoju stosunków wiejskich i miast czy zmiany statusu prawnego Żydów.

³⁸ Opisując budowę państwa polskiego Wojciechowski wyróżnił wpływ czynników „rodzimych” (rola związków rodowych wpływających na ustrój dynastii królewskiej, podział państwa na ziemie jako kontynuacja pierwotnej słowiańskiej organizacji terytorialno-plemiennej) oraz czynników zewnętrznych (chrześcijaństwo, kultura łacińska, ustrój feudalny i stanowy). Z drugiej strony zaakcentował też różnice pomiędzy określonymi rozwiązaniami polityczno-społecznymi na zachodzie Europy, a ich odpowiednikami istniejącymi w ustroju polskim. W początkowym rozdziale pracy dotyczącym genezy państwa polskiego poznański historyk nawiązał wyraźnie do kwestii autochtonizmu Słowian i rozprawił się kategorycznie z teorią o powstaniu państwa w drodze najazdu normańskiego. W części syntezy poświęconej Polsce pierwszych Piastów skupił się na omówieniu stosunku prawnego Polski do Cesarstwa

cznie jako bardzo istotny wkład w rozwój badań nad dziejami ustrojowymi Polski okresu średniowiecza, wyznaczany dotychczas przez osiągnięcia naukowe Kutrzeby i Balzera³⁹.

Innymi pracami Wojciechowskiego powstałymi w nurcie badań dotyczących tzw. tematyki piastowskiej była praca *Polska Piastów, Polska Jagiellonów* (napisana wraz z żoną Marią Wojciechowską) oraz zbiór rozpraw *Hold pruski i inne studia historyczne* z 1946 r.⁴⁰ Wojciechowski powracał w tych opracowaniach m.in. do też o historycznym znaczeniu ziem zachodnich dla bytu państwa polskiego (i krytyki ekspansji wschodniej) oraz o niezależności podstaw cywilizacyjnych Polski od czynników niemieckich.

W 1946 r. Zdzisław Kaczmarczyk opublikował pracę o średniowiecznych dziejach Śląska, akcentującą pierwotnie słowiański (a dalej polski) charakter tych ziem oraz ich ważną rolę w systemie obronnym państwa w obliczu agresywności niemieckiej⁴¹. Kaczmarczyk stwierdzał w swojej książce: „Oby dzisiejszy powrót ziemi śląskiej stał się zadatkem wyprostowania spaczzonej linii rozwoju społecznego w Polsce, dogonienia innych narodów na polu cywilizacji materialnej oraz odrodzenia czujności wobec Niemiec. W położeniu Śląska, jego bogactwach i ludzi tkwią odwieczne pierwiastki zdrowia tak koniecznego Polsce”⁴².

Do najważniejszych prac monograficznych omawianego okresu zaliczyć należy II tom pracy Zdzisława Kaczmarczyka poświęconej Kazimierzowi Wielkiemu oraz książkę Wojciechowskiego o Zygmuncie Starym. W 1939 r. ukazał się I tom monografii Kaczmarczyka zawierający omówienie organizacji państwa w okresie panowania Kazimierza Wielkiego⁴³. W kolejnej części skupił się on na zanalizowaniu organizacji Kościoła oraz spraw sztuki i nauki⁴⁴. Problematyka kościelna ujęta została przy tym w kontekście stosunków państwa z papieżem, państwa z Kościołem wewnątrz kraju oraz pomiędzy państwem a duchowieństwem jako odrębnym stanem społecznym. Kaczmarczyk opisał m.in. działalność Kazimierza Wielkiego związaną z funkcjonowaniem metropolitalnej i diecezjalnej organizacji kościelnej oraz tworzeniem partykularnego ustawodawstwa kościelnego. Przedstawił też

Niemieckiego i papieża oraz relacji pomiędzy Kościołem i państwem, analizując ponadto wnikliwie organizację urzędów, administracyjny podział państwa i sądownictwo. Fragment książki dotyczący okresu stanowego zawiera odrębne przedstawienie stosunków społecznych oraz instytucji ustrojowo-prawnych. Wojciechowski zaprezentował w nim zagadnienia władzy książęcej i królewskiej, unii polsko-litewskiej, powstania warstwy rycersko-szlacheckiej, stosunków na wsi (kolonizacji na prawie niemieckim i polskim), rozwoju miast i mieszczaństwa oraz stanowiska prawnego Żydów. Sporo miejsca poświęcił również na przedstawienie genezy sejmu polskiego.

³⁹ Zob. m.in. W. Sobociński, *Nowe syntezy i monografie z zakresu historii ustrojowo-politycznej*, „Państwo i Prawo” 1947, nr 3; A. Vetulani, *Nowy zarys historii ustroju Polski w średniowieczu*, „Przegląd Historyczny” 1948, s. 36-61.

⁴⁰ M. i Z. Wojciechowsky, *Polska Piastów. Polska Jagiellonów*, Poznań 1946; Z. Wojciechowski, *Hold pruski i inne studia historyczne*, Poznań 1946.

⁴¹ Z. Kaczmarczyk, *Krótkie dzieje Śląska w wiekach średnich*, Warszawa 1946.

⁴² Tamże, s. 85.

⁴³ Z. Kaczmarczyk, *Monarchia Kazimierza Wielkiego*. Tom I. *Organizacja państwa*, Poznań 1939. Dokonano w tej pracy m.in. szerokiego omówienia programu terytorialnego Kazimierza Wielkiego, jego działalności ustawodawczej, administracji państwa, skarbowości i wojskowości oraz systemu sądownictwa.

⁴⁴ Z. Kaczmarczyk, *Monarchia Kazimierza Wielkiego*. Tom II. *Organizacja Kościoła, sztuka i nauka*, Poznań 1947.

organizację stosunków wyznaniowych na Rusi, próby chrystianizacji Litwy oraz prawny i gospodarczy status duchowieństwa związany z kwestią immunitetów. Oba tomy monografii Kaczmarczyka wnoszą wiele nowatorskich tez do dorobku historiografii polskiej w zakresie dziejów państwa ostatnich Piastów. W 1948 r. wydał on odrębną pozycję *Kazimierz Wielki (1333-1370)*, o charakterze bardziej popularyzatorskim⁴⁵.

Praca Wojciechowskiego o Zygmuncie Starym łączyła w sobie rozważania o tematyce ustrojowoprawnej, historii politycznej i szeroko rozumianej kulturze narodowej⁴⁶. Mniejsze znaczenie położono w niej natomiast na kwestie społeczno-gospodarcze. Zamiarem Wojciechowskiego było dokonanie swoistej rehabilitacji polityki Zygmunta Starego, ocenianej dość krytycznie w dotychczasowej historiografii polskiej.

W zakresie wydawnictw źródłowych ważną inicjatywą naukową historyków poznańskich okazało się pośmiertne wydanie statutów Kazimierza Wielkiego w opracowaniu Oswalda Balzera (jako tomu 19 Studiów nad Historią Prawa Polskiego)⁴⁷.

Proces stalinizacji życia polityczno-społecznego w Polsce po 1949 r. wpływał wydatnie na zmianę polityki naukowej⁴⁸. Od końca lat 40. ub. wieku postępował również proces stalinizacji nauk historycznych w Polsce i upodabniania ich do wzorców instytucjonalno-metodologicznych realizowanych w ZSRR oraz innych krajach Europy Środkowo-Wschodniej⁴⁹. Polegał on generalnie na likwidacji lub znacznym ograniczeniu pluralizmu organizacyjnego na rzecz monopolu partyjnego (poprzez tworzenie zhierarchizowanego systemu centralistycznego w życiu instytucjonalnym), dalszym zmniejszaniu autonomii środowisk akademickich, pomniejszaniu roli niepokornych badaczy (np. Józefa Kostrzewskiego, Henryka

⁴⁵ Tenże, *Kazimierz Wielki (1333-1370)*, Warszawa 1948.

⁴⁶ Z. Wojciechowski, *Zygmunt Stary*, Warszawa 1946.

⁴⁷ *Statuty Kazimierza Wielkiego w oprac. Oswalda Balzera*, opr. Z. Kaczmarczyk, M. Sczaniecki, S. Weyman, Poznań 1947.

⁴⁸ Zob. m.in. P. Hubner, *Nauki społeczne i humanistyka. Mechanizmy zniewolenia*, w: *Polacy wobec przemocy 1944-1956*, red. B. Otwinowska, J. Żaryn, Warszawa 1996; P. Hubner, *Stalinowskie czystki w nauce polskiej oraz J. Connelly, Szkolnictwo wyższe w Europie Środkowej i Wschodniej w epoce stalinizacji*, w: *Skryte oblicze systemu komunistycznego. U źródeł zła*, red. R. Backer, P. Hubner, Warszawa 1997; P. Hubner, *Stalinizacja polskiej nauki*, w: *Oblicza polskiego stalinizmu*, red. R. Studziński, Włocławek 2000; J. Connelly, *Captive University. The Sovietization of East German, Czech and Polish Higher Education 1945-1956*, London 2000.

⁴⁹ T. Manteuffel, *Warunki rozwoju nauki historycznej w dziesięcioleciu 1948-1958*, „Przegląd Historyczny” 1995, nr 2; R. Stobiecki, *Stalinowska unifikacja nauki historycznej. Przykład Polski*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 1996, t. 55; tenże, *Etyka jako ideologia. Z dziejów stalinizacji polskiej historiografii po II wojnie światowej*, w: *Historyk i historia. Studia dedykowane pamięci prof. Mirosława Francicia*, red. A. Walaszek, K. Zamorski, Kraków 2005; M. Górny, *Przed wszystkim ma być naród. Marksistowskie historiografie w Europie Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2007; A. Grabski, *Stalinowski model historiografii*, „Dzieje Najnowsze” 1992, nr 3; R. Stobiecki, *Stalinowska wizja dziejów Polski – próba rekonstrukcji modelu*, „Dzieje Najnowsze” 1993, nr 3; A. Grabski, *Stalinizm i historia*, „Przegląd Bydgoski” 1997; J. Bratkiewicz, *Stalinowska nauka historyczna – zamówienie polityczne*, w: J. Bratkiewicz, *Wielkoruski szowinizm w świetle teorii kontynuacji*, Warszawa 1991; R. Stobiecki, *Bolszewizm a historia. Próba rekonstrukcji bolszewickiej filozofii dziejów*, Łódź 1998; A. Grabski, *Klasyczny marksizm a historiografia, Odmiany historiografii marksistowskiej w XX wieku*, w: tenże, *Dzieje historiografii*, Poznań 2003.

Wereszyckiego, Władysława Konopczyńskiego) i jednoczesnym promowaniu dyspocyjnych historyków partyjnych, narzucaniu jednolitej wykładni metodologicznej opartej na zdogmatyzowanej stalinowskiej interpretacji marksizmu oraz na otwartym kwestionowaniu dotychczasowego dorobku nauki polskiej i zachodniej.

Od 1949 r. następowała wyraźna rewizja dotychczasowej „polityki historycznej” wobec kwestii niemieckiej. Powstanie NRD kierowało główne ostrze ataków propagandowych przeciwko Niemcom Zachodnim. Osłabiało to aktywność naukową i polityczną historyków akcentujących wagę Ziem Zachodnich dla polskich interesów narodowych, związanych przede wszystkim z poznańskim środowiskiem Zygmunta Wojciechowskiego. Zaczęto ich oskarżać o trwanie na pozycjach nacjonalistycznych i „reakcyjnych”.

Istotną rolę odegrała w tym zakresie specjalna konferencja wrocławska z 6 lipca 1950 r., na której dokonano zdecydowanej krytyki dorobku polskiej i niemieckiej historiografii dotyczącej stosunków polsko-niemieckich, opartego na tezie o „odwiecznej wrogości” między oba narodami⁵⁰. Postulowano skupianie się na badaniach „postępowych” elementów niemieckiego procesu dziejowego oraz wskazywaniu pozytywnych momentów współpracy polsko-niemieckiej.

Do formalnego przeorientowania przedmiotu badań doszło również w Instytucie Zachodnim. Sam Wojciechowski wskazywał na konieczność rozróżniania w historii Niemiec czynników demokratycznych od procesów reakcyjnych⁵¹. Dotychczasowa „nieprzejednana” antyniemieckość programowa zastąpiona została wyraźną krytyką rządów zachodnioniemieckich oraz procesów odradzającego się militarysty i rewizjonizmu z jednoczesnym podkreśleniem pozytywnej roli odgrywanej na scenie międzynarodowej przez NRD. Tematyka Ziem Odzyskanych połączona została integralnie z międzynarodową rolą polityczną Związku Radzieckiego i obozu jego „satelitów”. „Przegląd Zachodni” stawał się periodykiem publikującym teksty popierające otwarcie politykę obozu władzy.

Wojciechowski, Kaczmarczyk i Jedlicki uczestniczyli w I ogólnopolskiej konferencji historyków prawa, która odbyła się w Toruniu w dniach 28-29 czerwca 1950 r.⁵² Jej celem miała być m.in. krytyczna ocena dorobku powojennej historii prawa, ustalenie głównych braków w zakresie tematyki i metodologii badań oraz określenie nowych wytycznych badawczych. W trakcie obrad konferencji Wojciechowski podkreślał znaczenie dorobku Osłwada Balzera dla polskich nauk historycznoprawnych, wskazując też na fakt łączenia przez środowisko poznańskie tematyki ustrojowej i zagadnień społeczno-gospodarczych (w duchu nowych wytycznych zgodnych z założeniami historiografii radzieckiej)⁵³. Również Zygmunt Kaczmarczyk podkreślał aktywność badawczą poznańskiego ośrodka naukowego uznając, iż w ostatnim czasie istnieje w nim „bardzo żywe zainteresowanie nową metodologią – marksizmem”.

Od konferencji toruńskiej zaczęto mówić o „przełomie metodologicznym” w historii prawa, stanowiącym odbicie ogólniejszego procesu indoktrynacji nauk

⁵⁰ *Historiografia polska wobec problemu polsko-niemieckiego*, Wrocław 1951.

⁵¹ Zob. m.in. Z. Wojciechowski, *Na nowym etapie*, „Przegląd Zachodni” 1952, nr 7-8, s. 491-495.

⁵² Z. Kaczmarczyk, *I Ogólnopolska konferencja historyków prawa w Toruniu (28-29 czerwca 1950 r.)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1950, s. 365-400; *Pierwszy Zjazd Historyków Prawa w Toruniu*, „Państwo i Prawo” 1950, nr 11, s. 97-114.

⁵³ Wojciechowski dokonał przy tym „samokrytycznego” rozrachunku z głównymi tezami zawartymi w jego pracy *Państwo polskie w wiekach średnich*, uznając, iż przeważała w niej przedwojenna tendencja do podkreślania formalnej tematyki prawno-ustrojowej.

humanistycznych i społecznych w duchu stalinowskim. W specjalnym sprawozdaniu pokonferencyjnym Juliusz Bardach podkreślał „pojedyncze” stanowisko Zygmunta Wojciechowskiego oraz promarksistowskie nastawienie młodej kadry (np. Kaczmarczyka – broniącego jednak generalnie dorobku środowiska poznańskiego posądzanego o „odchylenie” klerykalno-nacjonalistyczne) i części starszej profesury⁵⁴.

Druga ogólnopolska konferencja historyków prawa, odbyta w Poznaniu w dniach 25-26 listopada 1950 r., służyć miała wyłącznie samej tematyce badawczej⁵⁵. W trakcie zjazdu wygłoszono referaty problemowe, mające pokazać wybrane istotne zagadnienia z historii rozwoju społecznego Polski w ujęciu metodologii marksistowskiej. Kaczmarczyk i Szaniecki wygłosili referat pt. *Kolonizacja na prawie niemieckim w Polsce a rozwój renty feudalnej*⁵⁶. Ich wystąpienie nawiązywało otwarcie do prac „klasyków” marksizmu i radzieckiej literatury historycznoprawnej⁵⁷. Referat Kaczmarczyka i Szanieckiego potwierdzać miał przy tym ich symboliczny akces do grona historyków marksistowskich⁵⁸.

Uchwała konferencyjna upoważniła redakcję „Czasopisma Prawno-Historycznego” do opracowania ogólnego projektu badań historyczno-prawnych na najbliższe 5 lat, w tym do zdefiniowania na bazie materializmu historycznego „węzłowych zagadnień z historii polskiego państwa i prawa, koniecznych dla nowej syntezy przedmiotu”.

Obie konferencje historyków prawa oznaczały formalny zwrot w kierunku partyjnych wytycznych badawczych opartych na teorii marksistowskiej i metodologii materializmu historycznego. Ważnym ich fragmentem okazała się zdecydowana krytyka „burżuazyjnej” historii prawa, której zarzucano idealizm, schematyzm i dogmatyczny formalizm. Środowisko poznańskie skupione wokół Wojciechowskiego oraz jego Instytutu Zachodniego posądzone zostało o zbyt sympatyczne i stanowiące nacjonalistyczne. W przedwojennej metodologii nauk historycznoprawnych dostrzegano przede wszystkim niedostatek badawczych ujęć integralnych – brak podejścia klasowego, odrywanie dziejów ustroju państwa od ogólnych trendów rozwoju społeczno-gospodarczego, statyczność ujęć, deficyt w badaniach historii porzobiorowej i dziejów prawa sądowego, zbyt małe zainteresowanie historią społeczną, nadmiar ekonomizmu i nacjonalizm. Wskazywano na lekceważenie kwestii periodyzacji, brak odpowiednich wydawnictw źródłowych, niedostatek krytyki naukowej oraz zbyt uleganie wpływom nauki zachodniej (również przez redakcję „Czasopisma Prawno-Historycznego”) z jednoczesnym lekceważeniem osiągnięć uczonych radzieckich. Rozwój historii prawa w pożądanym kierunku marksistowskim dostrzegano natomiast w odpowiednim doborze

⁵⁴ Kaczmarczyk protestował ponadto przeciwko projektowi zawężenia poznańskich badań historycznoprawnych wyłącznie do okresu średniowiecznego. Zob. też T. Rutkowski, *Nauki historyczne...*, s. 215-217.

⁵⁵ M. Szaniecki, *II Ogólnopolska Konferencja Historyków Prawa w Poznaniu 25-26 XI 1950*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1951, s. 400-421; *II Ogólnopolska konferencja historyków prawa w Poznaniu*, „Państwo i Prawo” 1951, nr 1, s. 97-108.

⁵⁶ W referacie wyrażono pogląd o braku związku genetycznego między folwarkiem XII i XIII w. a folwarkiem pańszczyźnianym XV czy XVI w., o wyjątkowym charakterze renty pieniężnej w okresie kolonizacji oraz o zasadniczej różnicy pomiędzy rentą odrobnkową a rentą pańszczyźnianą.

⁵⁷ Wystąpienie Kaczmarczyka i Szanieckiego odwoływało się jednak również do dorobku historiograficznego J. Rutkowskiego, K. Tymienieckiego i H. Łowmiańskiego.

⁵⁸ *Zarys dziejów Wydziału...*, s. 125.

tematyki badawczej oraz kształtowaniu postawy ideowej młodej generacji uczonych i „przemyślanym” tworzeniu struktur organizacyjnych⁵⁹.

Poznańscy historycy prawa (Szczaniecki, Kaczmarczyk) wzięli ponadto udział w I Konferencji Metodologicznej Historyków Polskich zorganizowanej w Otwocku w dniach od 28 grudnia 1951 do 12 stycznia 1952 r.⁶⁰ Spotkanie miało stanowić substytut Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich, będąc faktycznie jednym z elementów stalinizacji nauki historycznej. Propagowana przez część uczestników zasada partyjności i „postępowości” badań historycznych stała się w kilku najbliższych latach główną dyrektywą obowiązującą oficjalnie historyków polskich. Motywem przewodnim konferencji i toczonych w jej trakcie obrad była kwestia metodologii marksistowskiej oraz zagadnienia periodyzacji dziejów Polski w zestawieniu porównawczym z historią narodów ZSRR.

Na konferencję nie zaproszono Zygmunta Wojciechowskiego, który uczestniczył jednak dalej w krajowym życiu naukowym, wchodząc m.in. w skład Komitetu Nauk Prawnych przy Wydziale I PAN oraz Rady Naukowej Instytutu Historii PAN. Został też przewodniczącym rady redakcyjnej „Czasopisma Prawno-Historycznego” wydawanego jako periodyk ogólnopolski.

Instytut Zachodni zmuszany był stopniowo do ograniczania swojego potencjału organizacyjnego i naukowego na rzecz Polskiej Akademii Nauk. Kierownictwo Instytutu walczyło pomimo tego o zachowanie jego autonomii w obrębie PAN, jako „ośrodka badań słowianoznawczych”. W marcu 1952 r. Juliusz Bardach dokonał specjalnej „lustracji” Instytutu, krytykując część jego programu badawczego oraz ideowe nastawienie jego pracowników z Wojciechowskim na czele. Postulował jednak ostatecznie jego dalsze utrzymanie, pod warunkiem przeprowadzenia odpowiedniej „reorganizacji” placówki⁶¹. Wskazywał na konieczność zaktywizowania grupy historyków partyjnych (m.in. Z. Kaczmarczyka i J. Wąsickiego), mogących wpływać na politykę Instytutu.

W 1953 r. władze partyjne rozważyły podjęcie decyzji o ostatecznej likwidacji Instytutu lub znacznym ograniczeniu jego działalności. Plany te nie zostały jednak zrealizowane, m. in. ze względu na wciąż silny autorytet naukowy Zygmunta Wojciechowskiego, będącego członkiem Komisji Konstytucyjnej i członkiem rzeczywistym PAN⁶². W swoich publikacjach naukowych głosił on nadal tezę o „macierzystych ziemiach” polskich, łącząc ją z terminologią marksistowską dotyczącą wagi walk klasowych w interpretowaniu stosunków polsko-niemieckich oraz dychotomicznym podziałem na „postępowych” Niemców z NRD i reakcjonistów zachodnioniemieckich.

⁵⁹ Zob. też H. Olszewski, *Jana Baszkiewicza „Powstanie zjednoczonego państwa polskiego na przełomie XIII i XIV w.” a rozwój nauki historii prawa w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych XX w. w Polsce*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2005, z. 1, s. 138-139.

⁶⁰ W. Kula, *Konferencja historyków w Otwocku*, „Myśl Filozoficzna” 1952, nr 2; R. Werfel, *Początek zasadniczego zwrotu (konferencja historyków polskich w Otwocku)*, „Nowe Drogi” 1952, nr 1-2, s. 43-49; *I Konferencja Metodologiczna Historyków Polskich w Otwocku*, Warszawa 1953; R. Stobiecki, *Pierwsza Konferencja Metodologiczna Historyków Polskich*, w: *Skryte oblicze systemu komunistycznego. U źródeł zła*, red. R. Backer, P. Hubner, Warszawa 1997.

⁶¹ J. Bardach, *Notatka w sprawie Instytutu Zachodniego*, 5.03.1952 r., „Przegląd Zachodni” 1994, nr 3, s. 205-208.

⁶² Zob. m.in. T. Rutkowski, *Kłopot z uczonym. Władze PRL wobec Zygmunta Wojciechowskiego w 1953 r.*, „Przegląd Zachodni” 2005, nr 3.

Na zgromadzeniach naukowych Instytutu wygłaszano poglądy o konieczności zastosowania w jego programie badawczym metody materializmu historycznego. Zdzisław Kaczmarczyk, Bogusław Leśnodorski i Juliusz Bardach krytykowali zbyt powolne starania placówki i samego Wojciechowskiego czynione w kierunku przyspieszenia deklarowanego „przełomu metodologicznego” w naukach humanistycznych⁶³.

Po śmierci Wojciechowskiego w październiku 1955 r. podjęto decyzję o rozwiązaniu Instytutu, do którego jednak nie doszło na skutek akcji poznańskich naukowców z Gerardem Labudą na czele⁶⁴.

Po 1956 r. Instytut Zachodni tracił stopniowo status jednego z najbardziej dynamicznych interdyscyplinarnych ośrodków naukowych polskiej humanistyki. Śmierć Wojciechowskiego oznaczała ponadto zmierzch świetności poznańskiej szkoły historii prawa, której tradycje sięgały czasów przedwojennych. Z Instytutem Zachodnim związani byli nadal Michał Szczaniecki i Zdzisław Kaczmarczyk. Szczaniecki w latach 1959-1962 był wicedyrektorem, a w latach 1962-1964 dyrektorem Instytutu. Na skutek narastającego konfliktu z lokalnymi władzami PZPR zmuszono go do dymisji we wrześniu 1964 r. W październiku 1964 r. pełniącym obowiązki dyrektora Instytutu został Zdzisław Kaczmarczyk, który zrezygnował z tej funkcji po roku, w proteście przeciwko procesowi postępującego upolityczniania Instytutu. Pozostał on jednak w Komitecie Redakcyjnym „Przeglądu Zachodniego”.

W następnych latach Instytut Zachodni skupiał się przede wszystkim na badaniach z zakresu nauk politycznych i stosunków międzynarodowych, a badania historyczne (czy tym bardziej historycznoprawne) zeszły w jego polityce naukowej wyraźnie na dalszy plan. Osobą łączącą Instytut z poznańskim środowiskiem historycznoprawnym był od lat 70. ub. wieku Henryk Olszewski, twórca Katedry Historii Doktryn Polityczno-Prawnych na Wydziale Prawa UAM i redaktor „Czasopisma Prawno-Historycznego”. W Instytucie Zachodnim pełnił funkcję prezesa Kuratorium i przez wiele lat był członkiem Rady Naukowej IZ oraz Rady Redakcyjnej „Przeglądu Zachodniego”.

MIKOŁAJ TYRCHAN
Poznań

ABSTRACT

During the interwar period an autonomous scientific school of historians of law was created in Poznań by scholars grouped around Zygmunt Wojciechowski and the milieu of the initiators of the Polish Western thought. Its research traditions were continued after 1945 at Poznań University and in the intense activity of the Institute for Western Affairs. The Poznań historians of law took active part in research on the German Nazi occupation of Poland during the Second World War and in studies of the Regained Territories (in the aspect of their historical heritage and current political-economic issues). In the second half of the 1940s the Institute for Western Affairs was one of the most important Polish research centres. In the Stalinist period the scientific milieu of the Institute was subjected to numerous restrictions in terms of finances and censorship, and even to certain political repressions. Nevertheless, Zygmunt Wojciechowski continued to fulfill his leading role at the Institute to the end of his life. The article discusses the basic directions of research undertaken by the historians of law within the framework of activity of the Institute for Western Affairs.

⁶³ K. Myśliński, *Dyskusja nad rolą i zadaniami Instytutu Zachodniego i „Przeglądu Zachodniego”*, „Kwartalnik Historyczny” 1954, nr 4.

⁶⁴ G. Labuda, *Instytut Zachodni w obliczu likwidacji w roku 1955*, „Przegląd Zachodni” 2003, nr 3.